

Osmanlı Devleti Son Dönem Dil Politikası ve Türkçe Eğitimi

Tuğba Şimşek¹

Özet

Dil, toplumların birleştirici unsurlarından birdir. Osmanlı Devleti de özellikle son dönemlerinde dilin bu özelliğinin farkına varmıştır. Aydınlar ve devlet adamları dil politikaları geliştirmişler; Türkçe ile ilgili çalışmaların yürütülmesine öncülük etmişlerdir.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz yöntemi kullanılmış ayrıca içerik analizinden de faydalanılmıştır. Konuyla ilgili arşiv belgeleri ve basılı ve elektronik kaynaklar taranmıştır. Alan yazında bulunan çalışmalardan faydalanılarak Osmanlı Devleti son dönemi dil politikası ve 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde yer alan Türkçe eğitimiyle ilgili kısımlar incelenmiş ayrıca yine arşiv belgelerinden yararlanılarak okullar için ayrı ayrı verilen mevzuatlar üzerinden konu tartışılarak yorumlanmıştır.

Sonuç olarak; Osmanlı Devleti yöneticileri halkın birliğini ve dirliğini sağlamak için Türkçeyi birleştirici unsur olarak görmüşlerdir. Uzun Türkçe tartışmaları sonucunda ilk anayasa Kanun-ı Esasi ile birlikte resmi dil Türkçe olmuş bu konuda pek çok düzenleme yapılmıştır. Türkçeyi yeni nesle öğretmek öncelikli amaç olmuştur. Özellikle okullarda Türkçe dersleri zorunlu hale getirilmiştir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde Türkçe önemli bir yer tutmuştur. Ancak maddi yetersizlikler ve öğretmen sıkıntısı mevzuatın uygulanmasını sıkıntıya sokmuştur. Dilde sadeleşme çalışmaları, tercüme eserlerin artması, telif eserlerin teşvik edilmesi, Türkçe öğretmenlerinin yetiştirilmesi, Türkçe bilmeyenlerin okullara alınmaması ve memur olamaması, afişlerin, duyuruların Türkçe olması şartı gibi önlemlerle Türkçe yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır.

GİRİŞ

Dil, bir toplumun hafızasını içinde barındırır ve onu gelecek nesle taşır. Bu sebeple toplumların varlığının devamı için dil en önemli unsurlardan biridir. Dili gerekli kılan insanların toplu halde yaşamalarıdır, bir toplumu da bir arada tutan yine kullanılan ortak dildir. Dil, bir insanın olduğu kadar toplu-

1 Dr., Rektörlük, Dokuz Eylül Üniversitesi, tugba.simsek@deu.edu.tr
Orcid: 0000-0003-0400-3578

mun da ayrılmaz bir parçasıdır. Dilin birleştirici özelliği toplumları bir araya getirir ve bağımsız devletler bu sebeple resmi bir dil belirler. Bütün farklı ağızları ortak olarak ifade eden dil, devlet dilidir (resmi dil) (İnal, 2012). Devlet dili devletin birliğini ve bütünlüğünü korumaya yardımcı olur. Bu sebeple dil, millet olmanın önemli bir unsuru ve varlığının somut göstergesi, kaybedildiğinde de yaşama hakkının ortadan kalktığının işareti olarak nitelendirilmiştir (Ayverdi, 1976: 20). Dil milletleri yaşatan bir unsurdur.

İslam'da 'millet' kavramı; din, mezhep ya da bir din ve mezhebe bağlı olanlar topluluğu anlamına gelmekteydi (Sadoğlu 2010). Bu sebeple olsa gerek Osmanlı Devleti'nde uzunca bir süre dil birleştirici unsur olarak görülmemiş millet kavramı çok sonraları dış kaynaklı moda bir terim olarak farklı anlamlar taşımaya başlamıştır. Osmanlı gibi çok uluslu bir devlet sahip olduğu farklı güç unsurlarıyla devleti uzun yıllar bir arada tutmuş olsa da son dönemde farklı nedenlerle zayıflamıştır. Bu zayıflamayla birlikte dil birliği olmamasının zararlarını fark etmiş olacak ki devlet çeşitli önlemler alma yoluna gitmiştir. İnal'ın (2012) da bahsettiği gibi; Tanzimat öncesinde Osmanlı Devleti reayası farklı millet, din, kültür vb. unsurlardan oluştuğu için Türkçenin reaya dili olarak var olduğu görülmektedir. Osmanlıca, yapma, saray diliydi. Osmanlıcanın temeli Türkçe olmakla birlikte, yapısında Türkçenin köken ve yapısı bakımından oldukça farklı olan sözcük ve kuralları içerdiği için konuşma ve yazı arasındaki farklılıktan halk yalnızca konuşma diline hakimdi. Yazı dili konuşma diline göre oldukça karmaşıktı. İçerisinde pek çok yabancı unsur bulunmaktaydı. Sadece yabancı kelimeler değil farklı dillere ait kurallar da yazı dilinde yer bulmaktaydı. Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye'de yer alan Türkçe derslerinin içeriklerinde de bu durum açıkça görülür. Bu içeriklerde Arapça ve Farsça kurallar yoğunluktadır.²

Osmanlı Devleti son dönemi incelendiğinde milliyetçilik hareketleriyle birlikte dil ile ilgili anlayışın farklılaştığı görülmektedir. Türkçenin mecliste resmi dil ilan edilmesi bunun ilk örneklerindedir. Türkçenin resmi dil olmasının ardından eğitim diliyle ilgili çalışmaların da yapılmaya başlandığı görülür. Eğitim politikalarında yer alan dil ile ilgili gelişmeler buna örnek verilebilir.

Eğitim politikaları bir devletin geleceğinin temellerini atar. Eğitim politikalarının iyi belirlenip doğru uygulanması gelecek nesillerin devletine, değerlerine bağlı karakter sahibi kişiler olmasını sağlar. Bu anlamda kültür taşıyıcısı olması sebebiyle eğitimin dili de en az içeriği kadar önemlidir. Osmanlı Devleti'nde de 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde Türkçeye verilen önem açıkça görülmektedir. Nizamnamede yer alan maddelerde

2 Bknz. Örnek: 1316 tarihli Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s. 193.

Türkçe eğitiminin tüm okullarda verilmesi ön görülmüş; gayrimüslim okulları ve yabancı okullar da bunların dışında kalmamıştır.

Osmanlı yönetimine bağlı gayrimüslim okulları, Tanzimat'a kadar "Millet Sistemi" içerisinde hizmet vermişlerdir. Bu okullar çoğunlukla ilk ve orta düzey eğitim vermekte ve bir anlamda gayrimüslim çocuklarının "dinsel sosyalizasyon"unu sağlamaktaydı (Sadoğlu 2010). Gayrimüslim tebaanın okullarında eğitim kendi dilleriyle yapılmakta, yaşadıkları bölgelerde kendi dillerini konuşmaktaydılar. Belirli şartlar haricinde kendi hukuk kurallarını işletmekteydiler. Millet sistemi bahsi geçen ayrımların (kurumsal, hukuksal, mekânsal) yüzünden hâkim dil olan Türkçenin bilhassa gayrimüslim halk arasında yaygınlaşmasını engellemiştir.

Abdülmecit (1839-1861) 1839'da tahta çıkınca, Reşit Paşanın etkisiyle, Tanzimat Fermanı (ya da Gülhane Hatt-ı Hümayunu) denen bir ferman yayınlamış, siyasal ve sosyal bazı düzenlemeler yapılacağını duyurmuştur (Ak-yüz, 2012, s. 157). Tanzimat, geleneksel Osmanlı devlet-toplum yapısının modern Batı kurumlarıyla sentezlenmeye çalışıldığı ilk ve en önemli projeydi (Sadoğlu 2010). Bununla birlikte Kodoman'ın (1988) da belirttiği gibi Tanzimat siyasal özellikler içermekte eğitimle ilgili reformlara yer vermemekteydi. Ancak ön görülen düzenlemeler için bir aydın ve memur kadrosuna ihtiyaç vardı ve bu da ancak eğitimde yapılacak yeniliklerle mümkün olabilirdi.

Osmanlı Devleti'nde önemli görevlere gelmenin şartlarından, özellikle memur olma şartlarından biri de Türkçe bilmektir. Sadoğlu'nun (2010) deyişiyle siyasal birliği tanımlamak için "millet-i Osmanî" söyleyişini tercih eden Tanzimat aydınları, bu ulusun konuşulan ve yazılan dilini tanımlamak için de "lisân-ı Osmanî" dilini ortaya koymuşlardır. Tanzimat dönemi bilim, edebiyat ve devlet dili olarak Osmanlıca'yı beslemeye devam eder. Ancak eğitim ve basın, dilde çağdaşlaşma hareketini başlatır (İnal, 2012). Gazetelerde halk diliyle Türkçe kullanılmaya başlanırken okullarda da Türkçe eğitiminin zorunluluğu söz konusu olmuştur.

Özellikle 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde Türkçe eğitime yönelik maddelerin olması dikkat çekmektedir. Bu maddelerde okullarda okutulacak zorunlu dersler arasında Türkçe yer alırken; okullara giriş sınavlarında, memuriyet sınavlarında lisan-i Osmanî ya da Türkçe bilme şartı olduğu görülmektedir. Gayrimüslim ve yabancı okullar da dahil Türkçe eğitiminin her okulda verilmesi, bazı okulların giriş sınavlarında Türkçeyi yetkin kullanabiliyor olma şartı aranması, meslek seçiminde Türkçeyi biliyor olma şartı gibi maddeler Osmanlı Devleti'nin dil politikasını da gözler önüne sermektedir.

Arşiv belgeleri ve maarif salnameleri incelendiğinde de bu nizamnameye uyulmaya çalışıldığı ve Türkçe eğitimin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu belgeler incelendiğinde; okullarda Türkçenin farklı becerilerine yönelik dersler (kıraat, imla, hüsn-i hat, kitabet, vb.) olmasının gerekliliği, Türkçe eğitimi isteyen halkların talepleri, okullarda Türkçe öğretmeni açığının dile getirilmesi, Türkçe öğretmenlerinin yabancı ve gayrimüslim okullarda görev yapması gerektiğine dair yazılar, Türkçe bilmeyen öğrencilerin gidecekleri okuldan önce Türkçe eğitimi almalarıyla ilgili yazılar, Balkanlar'da Türkçe eğitiminin engellendiğine dair yazılar vb. konularının ön plana çıktığı görülmektedir.

Çok uluslu bir devlet olan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde dil ile ilgili politikalarını incelemek yıkılma sürecinde dilin etkisini görmek açısından önemlidir. Tek sebep dil olmamakla birlikte birleştirici unsur olan dilden faydalanmamanın getirdiği bir sonuç olarak dağılma çok hızlı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin çok uluslu olan yapısının dağılma aşamasında Türkçe eğitimiyle ilgili devlet yetkililerinin verdikleri kararları ve uygulamaları görmek açısından bu çalışma önemlidir. Yine yapılan uygulamaları görmek geçmişte yapılan hatalardan ders almak ve doğru politikalar geliştirmek açısından da bu çalışma önemlidir.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz yöntemi kullanılmış ayrıca içerik analizinden de faydalanılmıştır. Konuyla ilgili arşiv belgeleri ve basılı ve elektronik kaynaklar taranmıştır. Alan yazında bulunan çalışmalardan faydalanılarak Osmanlı Devleti son dönemi dil politikası ve 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde yer alan Türkçe eğitimiyle ilgili kısımlar incelenmiş ayrıca yine arşiv belgelerinden yararlanılarak okullar için ayrı ayrı verilen mevzuatlar üzerinden konu tartışılarak yorumlanmıştır. Yine Osmanlı Devleti eğitim sistemini bütünsel olarak ele alan Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye adıyla 2. Abdülhamid zamanında devlet eliyle yayımlanan eğitim yıllıkları incelenmiştir. Bu yıllıklarda güncellenmiş 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi maddeleri, okullarda yer alan Türkçe dersleri ve içerikleri incelenmiştir. Ayrıca konuyla ilgili yapılan çalışmalar araştırılarak elektronik ve basılı kitap, ansiklopedi maddeleri, makale, bildiri, tez gibi çalışmalardan yararlanılmıştır.

1. OSMANLI DEVLETİ SON DÖNEMİ DİL POLİTİKASI

Osmanlı Devleti tarih boyunca fethettiği yerlerde hoşgörü politikası benimsemiş yerli halkın diline, dinine ve kültürüne dokunmamıştır. İskân politikasıyla yerleştirilen aileler yerli halkla kaynaşarak onlara Osmanlı'nın dilini ve kültürünü tanıtmışlardır. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren

genişleyerek farklı kültür ve dine sahip toplumlara himayesi altına almıştır. Dil konusunda da hoşgörü anlayışını devam ettiren devlet, yazışmalarda Türkçeyi tercih etmiştir. Turan'ın (1980) da ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti'nde idari yazışmalar, dış ilişkiler Türkçe ile yapılmaktaydı. Bunun da etkisiyle dünyanın en zengin Türkçe arşivi Osmanlılara aittir ve yine vakfiyelerde süregelen Arapça geleneği de Orhan Gazi'nin Türkçe vakfiyesiyle kısmen değiştirilmiştir. Bununla birlikte genişleyen sınırlar ve farklı etnik yapıların Osmanlı Devleti'ne dahil olmasıyla hoşgörü politikası bir dil birliğinin önüne geçmiştir. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in hazırlattığı kanunnameleri ve açtığı "Enderun Mektebi"nde dersler Türkçe olmakla birlikte Osmanlı Devleti yönetim anlayışında lisan birliğini sağlamak ya da farklı etnik yapıdaki halkın Türkçe konuşmasını şart koşmak gibi bir politikası yoktu. Fakat zaman içinde bu durumun yarattığı sosyal ve siyasi sıkıntılar hissedilmeye başlanacak, ne yazık ki buna rağmen yeterli tedbir alma yoluna gidilmeyecektir (Özçelik, 2002). Namık Kemal'e göre; söz konusu etnik gruplar bugün hala mevcut olan dillerini, gelenek ve göreneklerini inançlarını Osmanlı hanedanının hoşgörülü tutumuna borçlu iken, lisan ve benzeri unsurların bir ayrılık sebebi olarak kabul edilmesi olsa olsa "nimetin kadrini" bilmemekle izah edilebilirdi (Sadoğlu, 2010). Namık Kemal bu görüşüyle Osmanlı Devleti'nin izlediği politikanın suiistimal edilmesini vefasızlık olarak yorumlamaktadır.

Tanzimat Dönemi'ne değin Osmanlı'nın kendi dilini, Türkçe konuşmayan halklara bilinçli ve sistemli şekilde empoze edecek politikalara başvurmasına rağmen, Türk dili başta Araplar, Pomaklar ve Arnavutlar arasında oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. (Sadoğlu 2010). Elbette Türkçe konuşmayı tercih etmelerinin çeşitli sebepleri vardır. Sadoğlu'nun (2010) da belirttiği gibi devlet kadrolarında görev alma, askerliğin mecbur olması gibi sebepler varsa da asıl sebep Osmanlı Devleti gibi güçlü bir devletin yöneticileriyle aynı dili konuşmak egemen sınıfın diline hâkim olmak bir sosyal statü göstergelerinden biriydi. Bununla birlikte bunca yıllık tebaası olan halklara Osmanlı Devleti kendi dillerini unutturamamış; halklar yerel dillerini kullanmaya devam etmiş hatta okullarda kendi dillerinde eğitim alma fırsatı bulmuşlardır. Sadoğlu (2010) çalışmasında Namık Kemal'in şu sözlerine yer verir: Edebiyatımızın rabita-i milliyeye olan hizmetinden o kadar mahrumuz ki; Türkçemiz elifbası bile olmayan Arnavut ve Lâz lisanlarını dahi unutturamamıştır. Yabancı okullarda ve gayrimüslim okullarında verilen eğitimin Türkçe olmaması da bu durumun sebeplerindendir.

1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nda, milliyetçilik söylemiyle birlikte dil ile ilgili yapılan yenilikler de ön plana çıkmıştır. Sadoğlu'nun (2010) da be-

lirttiği gibi “Osmanlıca” söylemi, resmî ideolojisi “Osmanlılık” olan Tanzimat’ın beraberinde getirdiği kavramlardandır. Osmanlılık, dil politikasında da değişikliği beraberinde getirmiştir. Yabancı ülkelere ait şirketlerle anlaşma ve yazışmalar için Türkçenin tercih edilmesine yönelik ilk resmî uygulamaların Tanzimat Dönemi’ne rastladığı görülmektedir (İleri, 2020). Korkmaz’ın da (1963) ifade ettiği gibi Tanzimat devrinin özellikle üzerinde durduğu konulardan biri yazı dilinin sadeleştirilmesi bununla birlikte fen kitaplarının, devlet, okul ve gazeteci dilinin Türkçeleştirilmesiydi. Çünkü yönünün Batı’ya dönmüş olan Osmanlı Devleti’nde düşünce hayatının gelişmesi ve millî eğitimin yaygınlaşması “anlamı söyleyişe kurban etmeyen” yalın bir dil kullanılması ile mümkündü. Böylece söyleyişte görülen sadelik yazı dili için de geçerli olmaya başlamıştır. Yazı dili ile konuşma dili birbirine yaklaştırılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda bir olgu olarak dilde ‘sadeleşme’, 18. yüzyılda devlet girişimiyle hayata geçen Türk matbaacılığıyla başlar (Özyurt, 2004). Özellikle yazılı basının dilinin sadeleşmesi, halkın konuşma diline yakın bir dilin kullanılması hedeflenmiştir. İnuğur (1993) ve Tanpınar’ın (1988) da belirttiği gibi II. Mahmut ‘yazı dili’nin ‘sadeleşme’sine önem vermiş bu konuda basılı yayını özellikle Türkçe sözcüklerin kullanılması konusunda teşvik etmiştir. Takvim-i Vekayi Nazırı (editörü), Esat Efendi’nin bir seyahatle ilgili yazısındaki ifadeyi açık bulmayan Padişah, editörü şöyle uyarmıştır: “Pek güzel ve sanatlı olarak kaleme alındığına diyecek yok ise de, bu gibi kamuya yayınlanacak şeylerde yazılacak sözlerin, herkesin anlayabileceği yolda olması gerekir. Öyle ‘çetr’, ‘gerdune’, ‘tevsen’ gibi şeylerin Türkçe olarak düzeltilmesi gerekir” (Ertop 1985:333). Bu uyarımı padişahın bizzat kendisinden gelmesi açısından önemlidir. Doğrudan editöre gelen bu uyarıda yabancı kelimelerin yerine Türkçe kullanılması gerektiği belirtilmektedir. Maksat halkın anlayabileceği dilde yazılmasını sağlamaktır.

Dilde sadeleşmenin tarihi daha eskilere dayansa da somut adımların Tanzimat ile birlikte atıldığı görülür. Osmanlı Bilim ve Sanat Akademisi, Türkçeyi sadelikten uzaklaştıran Arapça ve Farsça sözcüklere karşı çalışmalar yürütürken diğer yandan İstanbul ağzını temel alarak konuşma dilinde birliği sağlamaya gayret etmiştir. Türkçenin bütünleşmesi ve standartlaşması için bu çalışmalar önemliydi. Ancak çok fazla verim alındığı söylenemez. Türkçenin resmi dil olarak ilan edilmesi bu girişimleri bir adım ileriye taşımıştır.

Osmanlı Devleti’nde ilk anayasa olarak kabul edilen 7 Zilhicce 1293 (1876) tarihinde yürürlüğe giren Kanun-i Esasi ile Türkçe resmi dil olmuştur. Kanun-ı Esasi’nin 18. Maddesi: “Tebaa-i Osmaniye’nin hidamat-ı dev-

lette istihdam olunmak için devletin lisân-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır.” biçiminde düzenlenmiştir (Tanilli, 1976).

Burada üzerinde durulması gereken “... Devletin lisan-i resmisi...” ifadesidir. Ayrıca aynı anayasanın 57. maddesi “Parlâmentoda yapılacak konuşmaların Türkçe olması”; 68. maddesi, “Milletvekili seçilebilmek için Türkçe bilme şartı”nı getirmiştir. Böylece Türkçenin resmi dil olarak anayasada yer aldığı ilk maddeler bunlar olmaktadır. Bu maddenin anayasaya girmesi Osmanlı Mebusan Meclisi’nde Türkçe ile ilgili yapılan uzun tartışmalar sonucu olmuştur. (Şimşek, 2014)

Türkçenin yalnızca resmi dil olarak belirlenip bırakılmadığı aynı zamanda milleti temsil edecek milletvekillerinin Türkçe biliyor olma şartı ve yine parlamentoda konuşmaların Türkçe olması, Türkçenin uygulamada da kullanılmasıyla ilgili yasaların varlığını göstermektedir. Sadoğlu’nun (2010) da belirttiği gibi gazeteler de Kanun-i Esasinin ilgili maddesinde güç alarak özellikle kamusal alanda Türkçenin konuşulmasını savunuyorlardı. İkdâm, Sabah gibi gazeteler resmi dil olan Türkçenin öğrenilmesinin “bir vatandaşlık görevi” olduğunu ve “birleştirici bir unsur” olarak Türkçenin gücüne değiniyorlardı. Yine etnik kimlik yerine ulusal kimlik ve yerel diller yerine ulusal dil olması gerektiği belirtiliyordu. Tebaanın kamuya açık her alanda devletin resmi dilini konuşması gerektiği vurgulanıyordu.

Sadoğlu (2010) çalışmasında şu olaya yer verir:

2. Abdülhamid’in meclisin açılış konuşmasında fetih günlerine dönerek kendinden önceki padişahlara gönderme yaparak geçmişte olduğu gibi gelecekte de Osmanlı yönetimi tüm tebaasının mezhep, din ve etnik kimliklerine saygılı olacağını dile getirirken meclis üyelerinden Rum kökenli Vasilâki Efendi dördüncü lütfun “dillere saygı” olmasını dile getirmektedir. İfadesinde: “Padişahlarımız şimdiye kadar salt din, mezhep ve milliyeti muhafaza ile kalmamışlar, her milletin lisânını da muhafaza etmişlerdi.” Hatta Devlet-i Aliyye, yalnız kendi tebaasının değil, ecnebinlerin lisanını bile muhafaza etmişti.³

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat aydınlarının ortak görüşü yazı dili ile konuşma dilinin arasındaki derin uçurumu gidermektir. Ne var ki Tanzimat ulusal bir dilin oluşturulması konusunda da etkili bir devlet politikası izlememişti. Osmanlı’da Meşrutiyet’e gelinceye kadar ne azınlık dilleri ne de taşra ağızları ciddi bir tartışmanın konusu olmadı (Sadoğlu, 2010). Yapılan çalışmalardan verimli sonuçlar alınamamıştır.

3 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (1293/1877), c.I, s.52

Tanzimat'ın getirdiklerinden biri de birey-devlet ilişkisinin esas alınmasıydı. Devlet ayırım gözetmeksizin halkına kucak açmaktaydı ve buna karşılık halkın devletin üyesi olması dolayısıyla kamusal ödevlerini yerine getirmesini bekliyordu. Hakların ve ödevlerin yerine getirilmesi ancak devletin resmi dilini bilmekle olabilirdi (Kushner, 1979). Sadoğlu'nun (2010) da belirttiği gibi adeta ırklar ve diller mozaığı olan Osmanlı Devleti'nde ortak bir eğitim sistemi olması gerekirken yazı dili ile konuşma dilinin birbirine yaklaşması gerekmektedir.

Tanzimat ile birlikte varlığını koruma gayreti içine giren Osmanlı Devleti dil ile ilgili aldığı kararlarla kendi halkını ve milli kimliğini korumaya çalışmıştır. Özellikle milliyetçilik faaliyetlerinin yoğunlukta olduğu yerlerde ve gayrimüslim okulları ile yabancı okullarda Türkçe eğitimine önem verilmesine dikkat etmiştir. Eğitim kurumları Müslim ve gayrimüslim tüm Osmanlı halkına açılmıştır. Ancak eğitim dilinin Fransızca olduğu Mekteb-i Tıbbiye ve Galatasaray Sultanisi dışında gayrimüslim unsurların bu okullara katılımı çok düşük kaldı (Dumont, 1995; akt. Sadoğlu, 2010). Bununla birlikte eğitim kurumlarının neredeyse hepsinde Türkçe derslerine yer verildiği görülmektedir. Müfredatında Türkçe dersleri yer alan pek çok yeni eğitim kurumu da açılmaya başlanmıştır. Bunun yansımalarını 1869 tarihli Maarif-i Umu-miye Nizamnamesi maddelerinde açıkça görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nde yer alan eğitim kurumlarını ve bu kurumlardaki Türkçe derslerine bakmanın önemli olduğunu düşünmekteyiz.

2. OSMANLI DEVLETİ EĞİTİM KURUMLARI VE TÜRKÇE EĞİTİMİ

Osmanlı Devleti modern eğitim sistemi, Fatih Sultan Mehmet zamanında medreselerin işlevleriyle başlatılabilir. Dönemin medreselerinde zaman zaman padişahın da katıldığı özgür tartışma ortamları oluşturulmuş, halktan kopuk değil bilakis halkla iç içe halka açık derslerin verildiği ortamlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Fatih'in Sahn-ı Seman Medreselerinde yetişenlerin hemen hemen tümü merkezi yönetimle içli dışlı ve üst düzey bürokrasinin ayrılmaz bir parçası idiler ve verdikleri eğitim ya da hizmetlerle “Devletin temel doğrularını” topluma aktarıyorlardı (Akyüz, 2012, s.66). Zaman içinde bu durumun değiştiği ve medreselerin yalnızca Arapça eğitimlerin verildiği kapalı bir hale geldiği görülmektedir. Zamanın getirdiği yenilgiler, kayıplar ve yenilik hareketleri eğitimde de değişiklikleri zorunlu kılmıştır. 1734'te kısa ömürlü bir askeri okul (Hendesehane), 1776'da bir Askeri Deniz Okulu (Mühendishane-i Bahr-i Hümayun) açılmıştır. I. Abdülhamit (1774-1789), III. Selim (1789-1807), II. Mahmut (1808-1839) döneminde yenileşmeler

sürmüştür (Akyüz, 2012, s. 143). Özellikle II. Mahmut eğitime ayrı bir önem vermiş pek çok eğitim kurumu açmıştır.

II. Mahmut (1785-1839) ile birlikte eğitim kurumlarından ciddi bir yenileşme hareketi söz konusu olmuştur. Ulusal eğitim alanında modernleşmenin, 1824’de II. Mahmut’un ilköğretimin zorunlu hale geldiğini beyan eden fermanıyla başladığı söylenebilir (Özyurt, 2004). Ne var ki bu ferman Yeniçeri ocağının kaldırılması ve savaşlar nedeniyle tam olarak uygulanamamıştır. Tüm ülkeyi kapsar biçimde ilköğretim zorunluluğunun getirilmesi ise Tanzimat Dönemine rastlar (Akyüz, 2012, s. 152). Yine Tanzimat döneminde bugünkü orta dereceli okullara denk düşen sekiz yıllık rüştiye mektepleri açılır (Akyüz, 2012). Rüştiyeler, II. Mahmut’un girişimleriyle, Mantran’ın (1999) ifadesiyle çocuklara ve yeniyetmelere özgü ilk dünyasal okullar olarak kurulur. Bu okullarda okutulan dersler dil (Türkçe, Arapça, Farsça) ve din derslerinin yanı sıra pozitif bilimlerdir. Babialı’nın resmi yıllığına göre, Osmanlı İmparatorluğu’nda Kırım Savaşı’nın ertesinde toplam 3371 öğrencisiyle altmış bir kadar rüştiye vardır ancak; öte yanda yalnız İstanbul’daki medreselerin çatısı altında 16752 öğrenci bulunmaktadır (Mantran, 1999). Medreselerin sayısı yeni usulde eğitim öğretim faaliyetlerini sürdüren rüştiyelere göre oldukça fazladır.

Akyüz (2012, s. 157), Tanzimat Dönemi’nde eğitimde yeniliklere girişilmesini başlıca üç nedene bağlar bunlar:

- a. Nizamnamede de yer aldığı üzere halkın eğitilmesi “devlet ve hükümetin önemli bir görevi” olan bir ihtiyaç olarak görülmüştür.
- b. Avrupa kamuoyunun Osmanlı yönetimine ve Türklere olan düşmanca tavrını değiştirmek
- c. Avrupa Devletlerinin baskılarına son vermek.

Avrupalı devletlerin baskılarından kurtulmak için ve halkın eğitilmesinin devlet ve hükümete ait bir görev olarak görülmesi, gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Gelişmeler resmileştirilerek kurumsallaşma yoluna gidilmiştir. 1846’da ‘Meclis-i Maarif-i Umumiye’nin kurulmasıyla, bütün eğitim sistemi yeniden yapılandırılarak eğitim üzerinde ulemanın tekeli kaldırılmaya çalışılmış ve bir Osmanlı üniversitesi kurma düşüncesi tartışmaya açılmıştır (Mardin 1996:253-254). Devlet eliyle açılan bu yeni okulların müfredatına Türkçe dersleri eklenmiş ve devletin eğitim dili Türkçe olmuştur. Özyurt’un (2004) da ifade ettiği gibi 18. yüzyılda başlayan Arapça ve Farsça gibi yabancı dillerin etkisinden Türkçeyi kurtarmak, dilde sadeleşmeyi sağlarken; İstanbul lehçesi esas alınarak Türk lehçelerinin bütünleşmesini ve standartlaşması sağlanmaya çalışılmıştır.

Tanzimat döneminde Türk dili, yeni kurulmaya başlayan eğitim kurumlarıyla yaygınlaştırılmaya çalışılmıştı (Sadoğlu, 2010). Yeni açılan eğitim kurumlarının müfredatlarında yer alan Türkçe dersleri bu amaca hizmet etmekteydi. Ders programlarında Türkçe dersleri yalnızca Türkçe ismiyle yer almamakta farklı beceri dersleriyle de desteklenmekteydi. Yazma becerisine yönelik imla, hüsn-i hat vb.; konuşma becerisine yönelik hitabet vb.; okuma becerisine yönelik kıraat vb. farklı dersler programlarda yer almaktaydı. Türkçeyi ayrıntılarıyla ele alan müfredata rağmen uygulamada yaşanan sorunlar istenilen hedefe ulaşılmasını engellemiştir. Sayısı giderek artan iptidaiye, rüştiye, idadiye ve sultaniye gibi okullar gayrimüslim ve yabancılar tarafından gerekli ilgiyi görememiş ve halkın geneline yayılamamıştır. Nitekim yabancı ve gayrimüslim okullarındaki artış bunu göstermektedir (Kodoman, 1988). Sadoğlu'nun (2010) da belirttiği gibi Ermeni, Rum, Sırp, Arap ve Kürt gruplar fetih zamanında olduğu gibi birbirinden yalıtılmış bir şekilde kalmış Tanzimat ile gelen reformlar bile bir sadakat odağı oluşturamamıştır. Tanzimat'tan itibaren hızla artan gayrimüslim okulları yalnızca ruhsat denetimine tabi tutulmuş bu okullar için bir standart oluşturulamamıştır.

Türkçe için önemli bir yere sahip Encümen-i Daniş 1851 yılında kurulmuştur. Tekeli ve İlkin'in (1993) belirttiğine göre bu cemiyetin görevi; Darülfünun açılıncaya kadar burada okutulacak kitapların telif ve tercümelerini sağlamak, sade bir Türkçe ile tarih, edebiyat ve dil konulu yeni eserler hazırlamak olmuştur. 1870'te Encümen-i Daniş ile hemen hemen aynı fonksiyonlara sahip Maarif Nezaretine bağlı "Meclis-i Maarif Daire-i İlmiyyesi" kurulmuştu. Bu bilim kurulu, okullarda okutulacak kitapların telif ve tercümesiyle görevlendirilmişti. Kurulun çalışmaları için gerekli ödenek bütçeden çıkarılmadığından bu girişim de sonuçsuz kalmıştır (Sevengil, 1961; akt. Sadoğlu, 2010). Önemli bir işlevi yerine getirecek bu cemiyetler bütçe yüzünden gerekli faaliyeti gösterememişlerdir.

Tanzimat ile birlikte artan yenilik hareketleri eğitimdeki yenilikleri de kapsıyordu. Mantran (1999) dinsel pedagojiden uzak eğitim yöntem ve teknikleri bu eğitim kurumlarında uygulanmaya başlandığından ancak araçlardaki eksiklik ve özellikle öğreticilerin azlığından eğitimde dünyasallaşmanın oldukça ağır yürüdüğünden bahseder. Nitekim her ne kadar eğitim kurumlarında ve içerikte yenileşmeler olsa da bunu uygulayacak öğreticilere ihtiyaç vardı ve mevcut sistemde yeni usulde öğretmen yetiştirmek kolay değildi. Var olan aksaklıklar öğrenci azlığını da beraberinde getiriyordu. Azınlık okullarında ise bunun tam tersi bir tablo söz konusudur. Birkaç on yıl içinde cemaatlere göz kulak olan ruhban denetiminde yüzlerce okul kurulur (Mantran, 1999). Yabancı ve gayrimüslimlerin tercihi de bu okullardan yana olur.

Eğitimin dili de tartışmaya açık önemli bir konudur. Nitekim resmi dilin yaygınlaşması için Türkçeyi iyi bilen bir halka ihtiyaç vardı. Bu da ancak okullar aracılığıyla olurdu. Sadoğlu'na göre (2010) özellikle eğitimin resmi dil çerçevesine alınıp alınmayacağı ciddi bir sorun teşkil ediyordu. 18. Maddede resmi dili Türkçe olduğu belirtilirken 16. Maddede: “milel-i muhtelifenin umûr-u itikadiyelerine müteallik olan usul-ü talimiyeye halel getirilmeyecektir.” denilmekteydi (Tanilli, 1976, s.27). Bu da eğitimin diliyle ilgili soru işaretleri oluşturmaktaydı. Ancak; Somel'in (2015) de ifade ettiği gibi asıl unsur Türk'tür. Sonrasında yayımlanan nizamnameler ve talimatlarla Türkçenin zorunlu dil olarak okullarda okutulmasının şart koşulması bunu kanıtlar niteliktedir. Fortna (2013) çalışmasında Ermeniler ve Museviler gibi anadili başka olanlara imparatorluğun resmi dili olan Türkçeyi ve sadece Arapça yazıya aşina olanlara Türkçeyi başka alfabelerde (Ermenice ve Rumca) gibi yazmayı öğretmek gibi özgül bir amaçla tasarlanmış kitaplar, aynı sayfada her iki dilin harflerini de kullanıyorlardı; bunları imparatorluğun çokdilliliğinin görünür sembolleri olarak tanımlamaktadır. Çokdilli bir imparatorlukta böyle kitapların varlığı Türkçenin konuşma dilinde kaldığını yazı dilinde ise farklı alfabelerle Türkçenin yazılmasına salık verildiğini göstermektedir. Aynı zamanda Türkçeyi öğretmek için farklı yolların denendiği de anlaşılabilir.

Osmanlı Devleti son döneminde farklı eğitim kurumları açılmış ve Kanun-i Esasiye uygun olarak bu okullarda Türkçe öğretilmesi mevzuatla zorunlu tutulmuştur. Çok geniş sınırlara sahip çok farklı etnik unsurları içinde barındıran büyük bir imparatorluk her ne kadar zaman zaman Türkçe öğretecek öğretmen bulmakta zorlansa ya da içinde bulunduğu devrin ağır şartlarından ve maddi imkansızlıklardan okullar için verimli fiziki ortam oluşturmaya da; mevzuatta yer alan maddeler ve devlet eliyle alınan kararlar, Türkçeye verilen önemi ortaya koymaktadır. Eğitim dili olarak Türkçenin tercih edilmesi Türk dilinin birleştirici unsur olarak görüldüğünü göstermektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti son dönemi dil politikalarının ve Türkçe eğitiminin tarihsel açıdan incelenmeye çalışıldığı bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bu yana belirgin bir dil politikası olmamıştır. Osmanlı Devleti sınırları zaman içinde oldukça genişlemiş ve çok farklı etnik, kültürel, dini yapıları olan bölgeler devlet topraklarına katılmıştır. Hoşgörü politikasıyla birlikte bu yapıların kendi özelliklerine dokunulmamış dil birliğine gidilmemiştir. Güçlü ve sözü geçen bir imparatorlukken Osmanlı dili olan Türkçenin öğrenilmesi prestij meselesiyken bu durum bir süre sonra değişmiştir. Bu durum fark edilse de Özçelik'in (2002) de ifa-

de ettiği gibi geç kalınmıştır. Dünyada önemli bir dönüşüme sebep olan milliyetçilik akımı çok uluslu Osmanlı Devleti'ni de doğrudan etkilemiştir. Özellikle standart ve düzenli bir dilin olmaması birleştirici unsur olarak dilin rolünü arka plana atmıştır.

Yüzünü Batı'ya dönen Osmanlı Devleti Tanzimat ile birlikte tebaasında bulunan farklı unsurların haklarını koruma altına almıştır. Bu dönemdeki düzenlemeler bir yandan tebaanın hakkını korurken bir yandan Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü koruma çabasına dönüşmüştür. Sadoğlu'nun (2010) da ifade ettiği gibi Osmanlı-toplum ilişkisine yönelik çalışmalarla ilgili bu dönemde ciddi çalışmalar yapılmıştır. Bunun önemli bir ayağı da dil tartışmalarında olmuştur. Osmanlı Devleti yöneticileri halkın birliğini ve dirliğini sağlamak için Türkçeyi birleştirici unsur olarak görmüşlerdir. Uzun Türkçe tartışmaları sonucunda ilk anayasa Kanun-ı Esasi ile birlikte resmi dil Türkçe olmuş bu konuda pek çok düzenleme yapılmıştır. Turan (1980) resmi yazışmaların Türkçe olduğunu ifade etse de konuşma ve yazı dilindeki farklılıklar söz konusudur. Bu yüzden özellikle yazı ve konuşma dilinin uyumlu hale gelmesi birinci önceliktir. İnal'ın (2012) da ifade ettiği gibi eğitim ve basın bunun en önemli ayağını oluşturur. Halkın anlayabileceği dilde kitap ve gazeteler basılmaya başlanmış, umumi alanda Türkçe konuşulması gibi şartlar getirilmiş, Türkçe eğitim veren kurumların sayısı arttırılmaya çalışılmıştır.

Türkçenin öğrenilmesi ve yaygınlaştırılması için eğitim de büyük bir önem arz ediyordu. Mantran (1999) çalışmasında eğitimle ilgili yapılan yeniliklerin öneminden bahseder. Eğitimdeki yenilikler toplumun geleceğini inşa etmektedir. Bu nedenle Türkçenin resmi dil olması eğitim politikalarını da etkilemiş ve Türkçenin okullarda zorunlu dil olması normatif açıdan ele alınmıştır. Somel'in (2015) de ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti'ndeki asıl unsur Türk'tür. Bu yüzden eğitim dilinin de Türkçe olması gerekmektedir. Bununla ilgili özellikle 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde yer alan maddelerle Türkçenin öğretilmesinin yaygınlaştırılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır.

Türkçe dersleri özellikle rüştiye derecesindeki okullarda zorunlu tutulmuş Türkçe öğretmenlerinin her okulda yer alması için çalışmalar yapılmıştır. 1316 tarihli Maarif Salnamesinin 35. maddesi (s. 147) ile Lisan-i Osmani her mektepte zorunlu tutulmakta ancak öğretmen azlığı sebebiyle köylerde bulunan ilkokullarda bunun mümkün olmayacağı belirtilmektedir (Şimşek, 2021). Mümkün olan köylerde ve özellikle kasabalarda Türkçenin öğretilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Tekeli ve İlkin'in (1993) belirttiği gibi Encümen-i Daniş gibi cemiyetlerle Türkçenin yaygınlaştırılması için eserler Türkçeye aktarılmış, sade bir Türkçe ile tarih, edebiyat ve dil konulu

yeni eserler hazırlanmıştır. Türkçe müfredatın yer aldığı pek çok yeni eğitim kurumu açılmıştır. Bu dönemde özellikle yabancı ve gayrimüslim okullarındaki denetimsizlik ve kendi dillerinde yapılan eğitim için çeşitli çözümlerin sunulduğu görülmektedir. Bu çözümlerden biri Türkçenin bu okullarda zorunlu ders olmasıdır. Yine rüştiyelerde mutlaka Türkçe eğitimin verilmesi konusu da mevzuatla korunmuştur. Ancak Akyüz'ün (2012) de belirttiği gibi bu mevzuatı hayata geçirmede sıkıntılar yaşanmıştır. Yine arşiv belgeleri incelendiğinde bunun uygulamada çok da mümkün olmadığı açıkça görülmektedir. Türkçe öğrenmek için İstanbul'a çağrılan öğretmenler, okula giriş için Türkçe öğrenmek zorunda olan öğrencilerin Bursa ya getirilişi, Türkçe öğretmenlerinin yokluğundan yakınan dilekçeler bunlara örnek olarak verilebilir.⁴ Geç kalınmış düzenlemelerin sonuçları ağır olmuş dilde sadeleşme tüm çalışmalara rağmen maddi imkansızlıklar, savaşlar vb. çeşitli nedenlerle sekteye uğramıştır. Kodoman'ın (1988) da belirttiği gibi bu dönemin en önemli sorunları parasızlık ve öğretmensizliktir. Öğretmen yetiştirecek okulların yeterli düzeyde olmaması, Türkçeyi öğretebilecek öğretmenlerin azlığı, maddi imkansızlıklar alınan kararları uygulamanın önüne geçmiştir.

Sonuç olarak belirli bir dil politikasının benimsenmediği güçlü ve ihtişamlı bir imparatorluğun dilini öğrenmenin bir zamanlar prestij meselesi olsa da son dönemlere doğru bu durumun tersine döndüğü görülmektedir. Arapça ve Farsçanın etkisi Türkçede fazlaca kendini hissettirirken son dönemde Fransızca da Türkçeyi etkileyen diller arasında yerini almıştır. Dilin birleştirici gücü anlaşılmalı sorunun farkına varılmış ancak geç kalınmıştır. Milliyetçilik ideolojisi, savaşlar, maddi yetersizlikler farkına varılan sorunların çözüme kavuşmasını engellemiştir.

4 Bknz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Kaynakça

- Akyüz, Y. (2012). *Türk eğitim tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2012)*. Ankara: Pegem Akademi.
- Dumont, P. (1995). Tanzimat dönemi, (1839-1878), R. Mantran (Editör), *Osmanlı İmparatorluğu tarihi* c.2 (ss.86-87). İzmir: Cem Yayınevi.
- Ertop, K. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e dil sadeleşmesi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi-II*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fortna, B. J. (2013). *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde okumayı öğrenmek*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- İleri, T. (2020). Meclis çalışmaları kapsamında Amasya Mebusu Ömer Lütfi Bey'in "Bilûmum şirketlerde Türkçe Lisani'nin kullanılmasına dair" Kanun teklifi üzerine mecliste yapılan tartışmalar. *Turkish Studies-History*, 15(2), 515-531. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.42777>
- İnal, K. (2012). *Dil ve politika dilin kökeni, etnik boyutu ve kimlikle ilişkisi*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- İnuğur, M. N. (1993). *Basın ve yayın tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Kodoman, B. (1988). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Korkmaz, Z. (1963). *Türk dilinin tarihi akışı içinde Atatürk ve dil devrimi*. Ankara: Üniversitesi Basımevi.
- Kushner, D. (1979). *Türk Milliyetçiliğinin doğuşu (1876-1908)* (Çev. Ş. S. Türet). Konya: Kervan Yayınları.
- Mantran, R. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu tarihi II*. (Çev. S. Tanilli). Ankara: Adam Yayınları.
- Mardin, Ş. (1996). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (1293/1877), c.I, s.52
- Özçelik, A. (2002). Osmanlı Mebusan Meclisi'nde "Türkçe" tartışması (Kavanin ve Nizamatin Suret-i Neşr ve İlanı Kanun Layihası Münasebetiyle). *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 13(13). 213-226. DOI: 10.1501/OTAM_0000000488
- Özyurt, C. (2013). Osmanlı'da resmi ulusçuluk ve dil politikası. *Selçuk İletişim*, 3(3), 155-165. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/josc/issue/19009/200836>
- Sadoğlu, H. (2010). *Türkiye'de ulusçuluk ve dil politikaları*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i umumiye 1316 H (1898-1899 M), Def'a 1, Der-saadet:Matba-i Amire.
- Sevengil, R. A. (1961). Türkçenin devlet dili oluşu. *Türk Dili*, XI(117), 606.
- Somel, S. A. (2015). 1869 tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi, es-bab-ı mucibe layihası ve ideolojik temelleri. K. Kahraman, ve İ, Baytar,

- (Editörler), *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861). Kültür-medeniyet serisi (12)* (s. 136-167). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Şimşek, T. (2014). Türkçe'nin resmî dil olması ve doğru kullanımının kanunla korunması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/29(7), 738-749.
- Şimşek, T. (2021). Türkçe dersi öğretim tarihine bir bakış (1316 h tarihli Salname-i -i Maarif-i Umumiye örneği). *Eğitim Bilimlerinde araştırma ve değerlendirmeler* (s.417-430). Ankara: Gece Kitaplığı. 18 Haziran 2022 tarihinde https://www.gecekitapligi.com/Webkontrol/uploads/Eck/egitimI_4.pdf adresinden alındı.
- Tanilli, S. (1976). *Anayasalar ve siyasal belgeler*. İzmir: Cem Yayınevi.
- Tanpınar, A. H. (1988). *19. asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.